
УДК 579.2(091)(477)

С.П. РУДА, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри філософії та історії науки і техніки,
Державний університет інфраструктури та технологій,
e-mail: svetlana.ruda@yahoo.com

«ДЛЯ РІДНОГО КРАЮ І НАРОДУ...»

Статтю присвячено життю та діяльності Д.К. Заболотного, видатного українського епідеміолога, президента Всеукраїнської академії наук (ВУАН) (1928–1929), засновника Інституту мікробіології та вірусології НАН України. Охарактеризовано ситуацію всередині ВУАН наприкінці 20-х років ХХ століття в умовах посилення політичного тиску на неї, а також причини обрання саме Д.К. Заболотного на посаду президента Академії. Надано докладні біографічні відомості про Д.К. Заболотного, зокрема про його наукову діяльність у галузі епідеміології та участь у наукових експедиціях до обрання на посаду президента ВУАН. На базі першоджерел продемонстровано, що президентство Д.К. Заболотного припало на складний для Академії наук України час, коли радянська влада почала активно втручатися в її життя. Висвітлено діяльність Д.К. Заболотного, пов'язану з організацією мікробіологічного інституту.

Ключові слова:

Всеукраїнська академія наук, Президія Всеукраїнської академії наук, президент, Наркомат освіти, мікробіологічний інститут.

У другій половині 20-х рр. минулого століття посилювався політичний тиск на Всеукраїнську академію наук (ВУАН). 31 грудня 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Наркомосу переглянути склад обраних за останні п'ять років членів Академії та вилучити «всі ворожі елементи». Для ознайомлення зі станом справ у ВУАН було створено спеціальну комісію під головуванням завідуючого Укрголовнаукою Ю.І. Озерського із залученням представників громадських та професійних організацій. Комісія, яка працювала впродовж січня-лютого 1928 р., ревізувала не тільки господарчу і фінансову частину роботи Академії, а й її наукову діяльність, хоча «обстежувачі» за своєю науковою кваліфікацією були нижче від обстежуваних. Згід-

© РУДА С.П.,
2019

но з висновками, зробленими комісією, в діяльності Президії ВУАН було виявлено «цілковиту неправильність» керівничої організації та господарчої роботи: «Спільне зібрання не являлося керуючим органом Академії наук, не обмірковувало центральних питань політики і завдань радянської влади та її органа НКО, а ні найважливіших справ самої Академії <...> займалося переважно дріб'язковими справами, а в питаннях принципіального організаційного та політичного характеру не було достатньо проінформовано і тому часто приймало пропозиції верхівки без належної критичної оцінки їх нерадянського характеру». Президія, обрана ще в 1921 р., на думку комісії фактично не існувала, не залишивши за 6 років жодного протоколу засідань. Управа, на чолі якої стояв С.О. Єфремов, не була затверджена розпорядженням Наркомосу як керуюча установа Академії, але самовільно прибрала до рук всю владу і виконувала всі функції Президії. Остаточним висновком став такий: «Створена в умовах гетьманського режиму, ВУАН з початку свого існування стала і залишилася і досі притулком і осередком консолідації, з одного боку — збанкрутованих соціально груп української буржуазно-націоналістичної інтелігенції (передовсім есерів), з другого боку — кадетсько-монархічних кіл, російських та реакційних кіл бувшої університетської професури» [1].

Вважаючи, що вибори до ВУАН відбувалися неправильно, оскільки вони проходили поза увагою широкої громадськості і не подавалися на затвердження Наркомату освіти УСРР, Ю.І. Озерський подав Наркомату освіти УСРР М.О. Скрипнику пропозиції щодо корегування складу академіків:

- 1) За втечу за кордон і неповернення А.В. Старкова, С.П. Тимошенка, Ф.В. Тарановського та О.О. Ейхенвальда не затверджувати на посаді академіків.
- 2) За неподання біографічних матеріалів В.П. Перетца, К.В. Харламповича, В.І. Вернадського, І.Я. Горбачевського, С.Г. Навашина, М.В. Павлову, О.П. Карпінського, В.А. Стеклова, С.Ф. Ольденбурга, П.К. Козлова, А. Мейє, О. Брока та І. Полівку позбавити права бути членами академії.
- 3) Для вирішення питання щодо подальшого існування в складі академії отримати додаткові відомості від таких осіб: В.Е. Грабаря, Ф.І. Шміта, І.І. Шмальгаузена, Л.М. Яснопольського, С.І. Солнцева (їх ставлення до української культури), О.О. Малиновського (за що був у таборі особливого призначення), О.П. Новицького, О.В. Чепурківського (за що були вислані), В.Г. Шапошнікова (за що їх хотіли вислати), М.В. Птухи (за що був арештований), С.О. Єфремова (чи друкує за кордоном свої видання), В.І. Липського, Ф.І. Міщенко (які наукові праці видали за останні роки), С.С. Дніпрянського (з'ясувати його громадську і політичну позицію) [2].

Невдоволення владних органів викликали здебільшого С.О. Єфремов та А.Ю. Кримський, тоді як В.І. Липського ще у 1926 р. було визнано «політично інертним». На наступних виборах вважалося за необхідне переобрання всього керівництва академії, і ключовою фігурою тут була кандидатура президента. На початку 1928 р. до ЦК ВКП(б) надійшла пропозиція

ЦК ВКП(б) України з рекомендацією обрати на цю посаду М.С. Грушевського [3]. Проте обстеження діяльності ВУАН, проведене Наркомосом, переконало його керівництво у необхідності відхилення цієї кандидатури. На думку Наркомату освіти, за останні місяці боротьба, що велася попередні два роки між двома основними академічними групами (з одного боку, С.О. Єфремова та А.Ю. Кримського, з іншого — М.С. Грушевського та П.А. Тутковського), загострилася, що заважало нормальній течії наукової роботи. Тому, як було вирішено, «завданням сучасного моменту є боротьба з тим груповим розподілом академіків, боротьба проти гегемонії тих чи інших груп з двох борючихся, неприпущення того, щоб та чи інша група із двох, по суті ворожнечих радвладі угруповань, могла захопити керівництво ВУАН в свої руки і зробити її плацдармом для дальшої організації сил проти диктатури пролетаріату» [1]. Президентом академії повинна стати людина нейтральної позиції, яка б не належала до жодної з названих груп.

Вибір пав на академіка Д.К. Заболотного, який не брав участі в академічних сварках, тим більше що на той час він працював у Петербурзі. Українець за народженням, селянин-кріпак за походженням, освічена людина, що закінчила два університети, знала грецьку, латинську, французьку, англійську і німецьку, вчений, який вже заслужив світове визнання, і до того ж доброзичлива людина, яка добре знає і любить літературу та мистецтво — все це свідчило про доцільність вибору, оснований на врахуванні всіх перипетій життя вченого.

Народився Данило Кирилович Заболотний 28 грудня 1866 року в селі Чоботарка Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині Вінницька область), в невеличкій хатинці селянина-кріпака. Дитинство його було не легким: разом із молодшим братом Іванком він допомагав батькові на полі, на городі, на косовиці та при збиранні хлібів. А коли Данилкові виповнилося 11 років, батько помер, і на зміну дитинству прийшло сирітство. Завдяки допомозі дядька по матері, викладача природознавства, родина виїхала до Ростова-на-Дону, де хлопець навчався в прогімназії, виявивши здібності до навчання і любов до природи. Подальшу освіту юнак продовжив у Одесі, у Рішельєвській гімназії, після закінчення якої у 1885 р. став студентом природничого відділу фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Захоплення наукою не завадило Заболотному брати участь у студентських заворушеннях, протестах проти заходів уряду стосовно української мови та університетської автономії. У 1889 р. Данило Заболотний за участь у студентській сходці, організованій на підтримку звільнених з університету політично активних студентів, опинився в камері-одиночці № 35 Одеської в'язниці. Після трьох місяців перебування у вологих стінах тюремного замку він захворів на гострий поліартрит, що врятувало його від заслання на каторгу до Сибіру. На прохання родичів та прогресивної професури, зокрема І.І. Мечникова, Данила Заболотного звільнили, залишивши під наглядом поліції та виключивши з університету без права вступу. Після

довгих домагань тільки у 1891 р. йому дозволили скласти екстерном іспити в Новоросійському університеті, які він витримав блискуче, отримавши за свою дипломну роботу диплом першого ступеня і звання кандидата природничих наук [4].

Залишившись без матеріальних засобів існування, Д. Заболотний спочатку заробляв приватними уроками, поки йому на допомогу не прийшли старші колеги — І.І. Мечников, М.Ф. Гамалія та Я.Ю. Бардах. «Втрапивши можливість проводити роботу в університетських лабораторіях, я знайшов притулок на заснованій незадовго до того І.І. Мечниковим бактеріологічній станції. Тут почалася моя наукова робота», — згадував пізніше Д.К. Заболотний у своїй «Автобіографії» [5, с. 11]. На Одеській бактеріологічній станції він виконував свою дипломну роботу «Про мікробів снігу» (1891), з'ясовував причини світіння одеських лиманів, механізм утворення цілющої лиманної грязі, санітарне значення одеських полів зрошення, розпочав пошук раціональних методів боротьби зі збудником холери. Отже, вже у перший період перебування в Одесі Д.К. Заболотний сформувався як вчений-мікробіолог.

Обравши основним напрямом досліджень боротьбу зі збудниками небезпечних захворювань людини, Д.К. Заболотний відчував потребу поповнити знання в галузі медицини. Восени 1891 р. він переїхав до Києва, де вступив до третього курсу медичного факультету Київського університету. З ним приїхала молода дружина, Людмила Владиславівна Радецька, яка залишила забезпечене життя у заможній одеській родині і розділяла з чоловіком труднощі та радощі скромного подружнього життя. В університеті, на кафедрі професора В.В. Підвисоцького, Д.К. Заболотний продовжив роботу з випробування протихолерної вакцини, розпочату в Одесі. Лабораторні досліди на тваринах пройшли успішно, настала черга випробувати цей засіб на людині. Д.К. Заболотний і асистент кафедри І.Г. Савченко після введення собі послабленої протихолерної вакцини випили по 0,2 мл живої вірулентної культури холерного вібріона. Ризикований дослід, після якого самопочуття дослідників залишалося задовільним, довів доцільність захисту людини від холерної інфекції шляхом введення послабленої культури холери *in vitro* (через рот).

Після закінчення Київського університету Д.К. Заболотний впродовж 1884—1885 рр. працював лікарем-епідеміологом Подільської губернії. Місце призначення молодий лікар обрав не тільки з тієї причини, що його рідне село Чоботарка входило до складу цієї губернії, а й тому, що на цій території досить часто виникали небезпечні вогнища холери та дифтерії. Переїжджаючи з повіту до повіту, він вивчав умови виникнення та перебігу цих захворювань, заснував у Кам'янці-Подільському бактеріологічну лабораторію, де досліджував отриманий від хворих матеріал. Д.К. Заболотний обстоював необхідність систематичного обстеження населення для виявлення хворих, підозрілих на захворювання холерою та їх ізоляції. Його діяльність значною мірою сприяла ліквідації епідемії холери на Поділлі.

В березні 1895 р. Д.К. Заболотного було призвано до військової служби, яку він почав відбувати як молодший лікар розташованого у Києві 132-го Бендерського полку. Незабаром його направили до Київського військового госпіталю для вдосконалення, під час якого він відновив контакти з В.В. Підвисоцьким і отримав посаду позаштатного помічника прозектора при кафедрі загальної патології Київського університету. Працюючи на кафедрі, Заболотний вивчав особливості збудників черевного тифу, газової гангрені, звернувся до розв'язання проблем епідеміології чуми, важливе значення для чого мала участь у протичумних експедиціях. Першою з них стала експедиція до Індії, де у 1896 р. спалахнула епідемія чуми. Декілька країн послали свої експедиції до Бомбея, російську очолив професор Київського університету В.К. Високович, а Д.К. Заболотного призначили його помічником. За три місяці роботи було отримано важливі результати стосовно епідеміології чуми. Щоб дослідити деякі аспекти масового розповсюдження цієї хвороби, Д.К. Заболотний з Бомбея поїхав до Саудівської Аравії, а після цього за запрошенням І.І. Мечникова працював кілька місяців у Парижі, в Інституті Пастера, обробляючи привезені матеріали.

Активна участь Д.К. Заболотного в протичумних експедиціях забезпечила йому широке визнання, і в 1898 р. його запросили читати курс бактеріології в Петербурзькому жіночому медичному інституті. Успіх першого спеціального курсу з бактеріології, складеного Заболотним, призвів до організації при цьому інституті першої в Росії кафедри медичної бактеріології. В цьому ж році Д.К. Заболотний здійснив експедицію до Монголії, під час якої розробив гіпотезу про існування в природі ендемічних осередків чуми, в яких вона перебуває під час затухання епідемій. У 1911 р., керуючи російською експедицією з вивчення легеневої чуми в Маньчжурії, він знайшов нові докази на користь своєї гіпотези, встановивши зв'язок між спалахами чуми серед людей і епізоотіями серед диких гризунів тарбаганів. Також ним вперше було встановлено можливість передачі зарази від тарбаганів до людей через ектопаразитів (бліх). Теоретичні положення вченого про роль диких гризунів у епідеміології чуми знайшли підтвердження у світовій науці.

Впродовж 30 років працював Д.К. Заболотний в Петербурзі, але ніколи не забував Україну, приїжджав до Києва, рідного села Чоботарки, Одеси. В Одесі у 1910 р. він разом із В.К. Високовичем організовував заходи для боротьби з чумою, а в 1919—1922 рр. очолив комісію з вивчення висипного тифу. У 1920 р. при Одеській медичній академії він заснував першу в країні та в світі кафедру епідеміології [6]. В 1922 р. він став академіком ВУАН. В 1923 р. Д.К. Заболотний повернувся до Петербургу в зв'язку з обранням його завідувачем кафедри мікробіології та епідеміології Військово-медичної академії. В 1923 р. його обрали членом-кореспондентом, а в 1929 р. — дійсним членом Академії наук РРФСР. Але розбудова науки в Україні потребувала його участі, і 14 квітня 1928 р. він записав у щоденнику: «Збираюся ще

на рік на Україну в надії на те, що зможу там попрацювати для рідного краю і народу» [7, с. 97].

Колеги з ВУАН прихильно поставилися до кандидатури Д.К. Заболотного, зокрема С.О. Єфремов у своєму щоденнику зазначив: «На Президента вони ведуть ніби Заболотного — людину нам мало відому, хоча, здається, й не одіозну», і далі: «Заболотний — гарна, здається, людина <...> а щодо свого висування на Президента заявив, що погодиться, якщо його кандидатуру поставить Академія, а не уряд» [8, с. 616, 622]. 3-го травня 1928 р. на засіданні Ради ВУАН по вулиці Короленка (нині Володимирська), 54, академіка Д.К. Заболотного за результатами голосування (39 голосів — за, 1 — утримався, проти голосів не було) обрали президентом ВУАН [9]. Вибори вперше були прилюдними, а в голосуванні окрім академіків брали участь семеро партійців. Віце-президентом обрали К.Г. Воблого (30 голосів — за, 5 — проти і 5 — утрималися). Коли ж на посаду неодмінного секретаря було обрано А.Ю. Кримського (25 голосів — за, 8 — проти і 6 — утрималися), партійці демонстративно залишили зал і вибори було припинено [10]. 15 травня Колегія НКО УСРР затвердила кандидатури Д.К. Заболотного та К.Г. Воблого, а затвердження кандидатури А.Ю. Кримського визнала за неможливе [11]. На посаду неодмінного секретаря було «тимчасово» призначено О.В. Корчака-Чепурківського, який обіймав її до 1939 р.

Президентство Д.К. Заболотного припало на складний час для Української академії наук: радянська влада почала активно втручатися в її життя. 26 червня 1928 р. на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У обговорювалася політична тактика щодо української інтелігенції, зокрема це стосувалося ВУАН. Було створено спеціальну комісію за участю голови Наркомату внутрішніх справ В.А. Балицького, що стало початком відкритих репресивних заходів проти українських науковців [12]. Замість Спільного зібрання за участю всіх дійсних членів Академії тепер нею мали керувати Президія (президент, неодмінний секретар і два члени) і Рада ВУАН, до якої окрім академіків входили представники Наркомату освіти з вирішальним голосом. До керівництва Академії увійшли комуністи та особи з нейтральними або про партійними поглядами. Раднарком УСРР запровадив новий порядок виборів до Академії, визнавши за потрібне долучати до них «широкі кола наукових робітників, наукової суспільності та широкі робітничо-селянські маси» [13].

Новий поворот у політиці партії відмітив у своєму щоденнику С.О. Єфремов: «Значить боротьба з Академією в нову вступає фазу. Була фаза грубого примусу — нічого не вийшло; прийшла по тому фаза газетного цькування й наклепів — ніякого вражіння це не викликало; тепер організують громадську думку» [8, с. 655]. Наслідком такої політики стали результати виборів 29 червня 1929 р., що призвели до початку суттєвих змін в особовому складі ВУАН. Вперше посади академіків посіли політичні діячі:

М.О. Скрипник, О.Г. Шліхтер, В.П. Затонський, М.І. Яворський. Виступаючи в кінці року на засіданні Київського окружного КП(б)У, представник Укрнауки Наркомату освіти в Києві Л.М. Левицький підсумував результативність нового підходу до академічних виборів: «Обрання наукових робітників довело нас наявно, що зараз до Академії наук можна провести без особливих труднощів кандидатури, які нам потрібні. Ми це використали і частину партійних товаришів туди всунули і постарались розбити те родинне оточення, яке там було <...> Там де по суті раніш був штаб контрреволюційної інтелігенції на чолі з академіками Кримським і Єфремовим, де був офіційний осередок тої організації, яку викрито, — там стоїть міцно наша нога й ми свої позиції поглиблюємо далі» [14].

«Поглиблення позицій» проходило вельми активно. А.Ю. Кримського звільнили з усіх адміністративних посад — не тільки неодмінного наукового секретаря ВУАН, а й голови історично-філологічного відділу, директора Інституту української наукової мови. Влітку 1929 р. були заарештовані співробітники цього інституту В.М. Ганцов, О.Т. Андрієвська, Г.К. Голоскевич та В.К. Дем'янчук і названий син академіка Кримського М.З. Левченко, який виконував обов'язки його вченого секретаря [15]. Проте А.Ю. Кримського розглядали як виконавця волі С.О. Єфремова, авторитет якого в академії становив найбільшу загрозу для Укрнауки та партійного апарату, і це вимагало від влади ще більш рішучих дій.

Кампанія проти «єфремовщини» швидко набирала обертів. Перш за все публікацію статті С.О. Єфремова, надрукованої 25 липня 1928 р. в газеті «Діло», було визнано спрямованою проти державної політики стосовно ВУАН, і від Президії академії вимагали його суворого осудження. Згідно з проектом рішення в цій справі, підготовленим Політбюро ЦК КП(б)У 21 вересня 1928 р., стаття Єфремова оголошувалася «відкритим контрреволюційним виступом», преса мала розпочати його дискредитацію в очах широких мас інтелігенції, після чого визнавалося за необхідне вислати його за межі України. Проте цього разу позбавитися від С.О. Єфремова не вдалося, оскільки Президія на чолі з Д.К. Заболотним стала на його захист. Незважаючи на категоричну вимогу, висловлену комісаром освіти УСРР М.О. Скрипником, резолюція Президії була не такою суворою, як чекали. Компромисним був її початок, в якому виступ С.О. Єфремова в пресі засуджувався, але постановочна частина виглядала занадто поблажливою: «Приймаючи на увагу заяву акад. С.О. Єфремова про його лояльне відношення до Радянської влади, готовність виконувати усі обов'язки радянського громадянина, надалі працювати на користь радянської науки і рішуче утримуватись од таких виступів, Президія Академії вважає інцидент цілком вичерпаним» [16]. Таке ставлення колег до опального академіка не могло задовольнити владні структури, які вважали, що «недооцінка виступу Єфремова є по суті солідаризація з ним». І хоча його було позбавлено всіх ке-

рівних посад в академії, 4 травня 1929 р. М.О. Скрипник знову закликав Державне політичне управління звернути на нього увагу, і 21 липня 1929 р. С.А. Єфремова було заарештовано.

Отже, обов'язки президента за часів посилення тоталітарного режиму і активної «советізації» наукової спільноти були нелегкими. Після обрання у 1928 р. нового складу керівництва ВУАН С.О. Єфремов зазначив у щоденнику: «Нова Президія проводить справу досить уміло. З Воблого добрий доповідник, з Заболотного незгірший голова. Він уміє держати Зібрання в руках і не дозволяє дуже розволікатися в довгих балачках» [8, с. 658]. На жаль, наступні події показали, що така стримана, інтелігентна, поміркована людина, якою був Д.К. Заболотний, не завжди могла здобути перемогу в боротьбі з левіафаном держави. Внутрішні протиріччя в академії нелегко було пригасити, адже президентові доводилося вирішувати проблеми морально-етичного характеру, зокрема такі, що нині називаються «міжнаціональними конфліктами». Як згадував М.О. Семашко, Заболотний «був українцем, але ніколи не був шовіністом <...> нездоровий шовіністичний чад, що пройшов навіть крізь стіни Української академії, не торкнувся Заболотного: він ясно і твердо ставився до національного питання» [17, с. 2]. Не розділяв він людей і за становою приналежністю, що допомагало йому налагоджувати добрі стосунки поза межами академії. Справжній «народний президент», Д.К. Заболотний виступав перед шахтарями Донбасу, робочими київського заводу «Арсенал», працівниками майстерень Південно-Західної залізниці, розповідаючи про здобутки академії [7]. Здібність до писання науково-популярних праць сприяла його віртуальним контактам із селянами, задля яких він створював статті «Оздоровлення села: Поширення заразних захворювань», «Мікроби і підвищення врожайності», «Мікроби на службі здоров'я» та інші.

На думку академіка Заболотного, «розвиток науки в країні виявляється не лише в успіхах і завоюваннях окремих осіб, хоч би вони були й видатні, але й у міцній організації наукових закладів, інститутів, лабораторій і в загальному напрямі дослідницької роботи» [цит. за 4, с. 40]. За час його президентства було організовано низку інституцій природознавчого, технічного та економічного напрямів. Зокрема, при I-му, історично-філологічному Відділі в 1928 р. почала працювати Комісія старої історії України; при Етнографічній комісії було затверджено Кабінет національних меншостей. Найбільші зміни сталися у складі II-го, фізично-математичного Відділу. Впродовж 1928 р. при ньому було засновано Музей акліматизації під керівництвом М.Ф. Кащенко; при кафедрі біології сільськогосподарських рослин, якою керував Є.П. Вотчал, розпочала роботу Комісія для вивчення сортів сільськогосподарських рослин; при Комісії прикладної математики було створено Вирахувально-креслярське бюро; відкрилися дві нові лабораторії — Хімічна під керівництвом В.О. Плотникова та Хіміко-технологічна, якою керував В.Г. Шапошников. В 1929 р. при II-му Відділенні було засно-

вано першу морську гідрофізичну станцію на Чорному морі під керівництвом В.В. Шулейкіна; організовано кафедру інженерних споруд з електрозварювальною лабораторією на чолі з Є.О. Патонем; створено Інститут будівельної механіки. У складі III-го, соціально-економічного Відділу в 1928 р. розпочала роботу Комісія для виучування радянського права (керівник А.Е. Кристер), а при ній — Секція кримінального радянського права під головуванням О.О. Малиновського.

Значну увагу приділяв Д.К. Заболотний організації омріяного ним мікробіологічного інституту. Він знав, що спроба заснування такого інституту при Українській академії наук вже мала місце. Його вперше в Україні задумав створити патоморфолог та мікробіолог Ф.З. Омельченко. Федір Захарович Омельченко народився 21 лютого 1865 р. в м. Кролевець Чернігівської губернії (нині Сумська обл.), в родині службовця. В 1885 р. вступив до медичного відділення Київського університету, де навчався у П.І. Перемежка, Г.М. Мінха, В.В. Підвисоцького. У 1892 р. захистив докторську дисертацію у Петербурзькій військово-медичній академії, після чого працював у Миколаївському військовому госпіталі та за власні кошти обладнав мікробіологічну лабораторію, назвавши її «Мікробіологічний інститут» [18]. У 1918 р. Ф.З. Омельченко повернувся в Україну, вступив до Українського наукового товариства (УНТ) і в 1920 р. під його егідою влаштував «Мікробіологічний інститут» у власному помешканні, перевізши туди з Петербурга обладнання, бібліотеку та меблі. За статутом у його інституті передбачалися дослідження наукових і практичних питань мікробіологічного характеру, зоології, ботаніки, палеонтології, петрографії, а також обслуговування нагальних потреб медицини, сільського господарства і техніки [19]. Проте достатнього для здійснення таких задумів приміщення в УНТ не знайшлося, і від широкої програми довелося відмовитися [20]. У 1921 р., після об'єднання УНТ з ВУАН, ця установа перейшла до відому Академії і була розміщена по вул. Володимирській, 37. На жаль, і тут створити інститут у повному обсязі не вдалося: його персонал складався лише з чотирьох осіб: директора, наукового співробітника, лаборанта та кур'єра. 21 січня 1924 р. Ф.З. Омельченко, вірно оцінюючи стан свого здоров'я, юридично оформив дарчий акт свого інституту ВУАН [21], а 4 лютого помер від нападу стенокардії. Директором інституту було призначено І.І. Шмальгаузена, в зв'язку з чим він став називатися Біологічним, а тематика досліджень була орієнтована на вивчення явищ росту і регенерації. Згодом, у 1939 р., на базі Біологічного інституту було створено Інститут зоології АН УРСР [22].

Президент Д.К. Заболотний, заздалегідь передбачаючи необхідність комплексності досліджень майбутньої академічної установи, «замислив організувати при Академії наук мікробіологічний інститут, але не звичайного галузевого типу, а такий, в якому були б об'єднані основні види мікробіології: сільськогосподарської, промислової і медичної. В такому інституті мали б розроблятися найглибше і найуспішніше великі мікробіологічні

проблеми і питання, непосильні для галузевих інститутів» [23, с. 5]. Стратегічний план розвитку академічної мікробіологічної установи нагадував той, що ввижався Ф.З. Омельченку, але матеріальні можливості для його здійснення значно зросли. Для розміщення Інституту мікробіології та епідеміології було виділено триповерховий будинок по вулиці Великій Житомирській 28, в якому і поселився Д.К. Заболотний, що став його першим директором. Спочатку умови для роботи інституту були нелегкими, в ньому було лише кілька кімнат, невелика кількість мікроскопів та термостатів і тільки десять наукових працівників, але дослідження розпочалися в усіх трьох напрямках, намічених його засновником.

Певних успіхів за час президентства Д.К. Заболотного досягли й інші установи ВУАН. У Відділі історично-філологічних наук можна відмітити такі результати: Постійна комісія для складання словника живої української мови видала три томи російсько-українського словника за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова; було затверджено новий «Український правопис», опрацьований Державною комісією з впорядкування українського правопису; Інститут української наукової мови видав низку словників, серед них «Словник ботанічної номенклатури», що вміщував понад 25000 українських назв рослин України; Трипільська комісія видала збірник «Трипільська культура на Україні»; Постійна комісія для видання пам'яток новітнього письменства надрукувала твори Т. Шевченка з коментарями. Відділ фізично-математичних наук відзначився низкою досягнень відомих науковців: М.П. Кравчук запропонував поліноми, що узагальнюють поліноми Ерміта; О.В. Фомін надрукував монографію про папороті; О.О. Мигулін видав «Визначник звірів України»; Є.В. Оппоков розробив науковий метод передбачення висоти весняної повені і рівнів Дніпра та річок його басейну; О.І. Бродським розроблено теорію електролітів; О.О. Богомолець створив вчення про фізіологічну роль системи сполучної тканини; вийшов «Збірник праць Дніпрянської біологічної станції»; видано перший комплексний географічний атлас України. У Відділі соціально-економічних наук опублікувала перший том своїх праць Секція приватного права; видано перший том «Збірника праць» Комісії для виучування народного господарства України; вийшла праця М.В. Птухи «Смертність в Росії і на Україні»; Демографічний інститут закінчив систематичне оброблення статистичних матеріалів для серії «Людність України».

Члени ВУАН активно підтримували зв'язок із вченими інших країн. Д.К. Заболотний брав участь у роботі Серологічного конгресу в Копенгагені, ознайомився з роботою наукових установ Швеції, Німеччини та Польщі; Г.В. Пфейффер виступав на Міжнародному конгресі математиків у Болоньї; М.М. Крилов робив доповіді у Французькому математичному товаристві та в Паризькій академії наук. С.Я. Парамонов опрацьовував двокрилих комах у Берлінському зоологічному музеї. Г.В. Пфейффер, М.П. Кравчук, М.М. Куренський, М.М. Крилов, М.М. Боголюбов В.Г. Шапошников,

М.В. Шарлемань, І.І. Шмальгаузен та М.Г. Холодний надрукували статті за кордоном.

Передчасна смерть, що спіткала Д.К. Заболотного 15 грудня 1929 р., перервала всі його задуми і плани. Похорон академіка Заболотного став яскравою демонстрацією його наукових і громадських заслуг. За заповітом поховали його у рідному селі Чоботарці, поряд із вірною дружиною Людилою Станіславівною Заболотною-Радецькою. Згідно з постановою уряду України село Чоботарка було перейменовано на село Заболотне, ім'я академіка Д.К. Заболотного присвоєно Мікробіологічному інституту у місті Києві [24].

Ім'я видатного вченого шанують і в наші дні. Національна академія наук України щороку присвоює премію імені Д.К. Заболотного за кращі праці в галузі мікробіології та вірусології. Інститут мікробіології та вірусології НАН України, перед яким у 1981 р. було встановлено пам'ятник його засновнику, значно розширив свою тематику і є одним із найбільших наукових центрів країни. На відзнаку 100-річчя від дня народження академіка Д.К. Заболотного вулиця, де розташовано цей інститут, названа його ім'ям. За поданням представництва України до ЮНЕСКО сторіччя від дня народження нашого ушлявленого співвітчизника відзначала наукова громадськість усього світу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Висновки і пропозиції комісії НКО УСРР по обслідуванню Всеукраїнської академії наук. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 147. Арк. 176–194.
2. Там само. Арк. 131–132.
3. Там само. Спр. 149. Арк. 146–147.
4. Білай В.Й. Данило Кирилович Заболотний. К.: Наук. думка, 1979. 87 с.
5. Заболотный Д.К. Автобиография // Избр. произв. В 2-х тт. Т. 1. К.: Наук.думка, 1956. С. 11–13.
6. Одеський обласний державний архів. Ф. 2147. Спр. 73. Арк. 16.
7. Білай В.И. Даниил Кириллович Заболотный. К.: Наук. думка, 1987. 126 с.
8. Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.
9. Протокол засідання Ради ВУАН від 3 травня 1928 р. // ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 26393. Арк. 3-3 зв.
10. Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918–1998. К.: Фенікс, 2000. 527 с.
11. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 198. Арк. 58–59.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 1. Арк. 179.
13. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР про поповнення Всеукраїнської Академії наук новими дійсними членами та про порядок добору їх. Харків, 16 квітня 1929 р. // Збірник Законів УСРР. № 12. Арт. 89. С. 456–460.
14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2992. Арк. 7.
15. Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. К.: АТ «Обереги», 1997. 172 с.
16. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2705. Арк. 31.
17. Семашко Н.А. Памяти академика-общественника (Д.К. Заболотного). *Гигиена и эпидемиология*. 1930. № 3. С. 1–2.

18. Квитницький-Рыжов Ю.Н. Видный украинский ученый-медик Ф.З. Омельченко. *Советское здравоохранение*. 1964. Т. 23. № 7. С. 80–83.
19. Онопрієнко В., Щербань Т. Статут Мікробіологічного інституту Українського наукового товариства в Києві // Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. С. 230–233.
20. ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31840. Арк. 2.
21. Дарчий акт проф. Ф.З. Омельченка про дарування ВУАН власного Інституту мікробіології // Там само. Ф. 1. Спр. 26294. Арк. 10–11.
22. Руда С.П. Бактеріолог Федір Омельченко (До 140-річчя з дня народження) // Українознавство: Календар-щорічник – 2005. Київ, 2004. С. 177–180.
23. Дроботько В.Г. Робота Інституту мікробіології ім. акад. Д.К. Заболотного АН УРСР за час його існування (1929–1947). *Мікробіологічний журнал*. 1948. Т. 9. № 2/3. С. 5–11.
24. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР про шанування пам'яті президента Всеукраїнської Академії наук, члена Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР акад. Д.К. Заболотного від 12 грудня 1930 р. в м. Харкові // ЦДАВО України, Ф. 166. Оп. 9. Спр. 871. Арк. 70–71.

Одержано 26.09.2018

REFERENCES

1. Vysnovky i propozytsii komisii NKO USRR po obsliduvanni Vseukrainskoi akademii nauk. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 6. Spr. 147. Ark. 176–194 [in Ukrainian].
2. Tam samo. Ark. 131–132 [in Ukrainian].
3. Tam samo. Spr. 149. Ark. 146–147 [in Ukrainian].
4. Bilai V.I. Danylo Kyrylovych Zabolotnyi. K.: Nauk. dumka, 1979. 87 s. [in Ukrainian].
5. Zabolotnyi D.K. Avtobyografiya // Izbr. proizv. V 2-kh tt. T. 1. K.: Nauk.dumka, 1956. S. 11–13 [in Russian].
6. Odeskyi oblasnyi derzhavnyi arkhiv. F. 2147. Spr. 73. Ark. 16 [in Ukrainian].
7. Bilai V.Y. Daniil Kirillovich Zabolotnyi. K.: Nauk. dumka, 1987. 126 s. [in Russian].
8. Yefremov S.O. Shchodennyky, 1923–1929. K.: ZAT «Hazeta «RADA», 1997. 848 s. [in Ukrainian].
9. Protokol zasidannya Rady VUAN vid 3 travnia 1928 r. // IR NBUV. F. 1. Spr. 26393. Ark. 3–3 zv. [in Ukrainian].
10. Kulchytskyi S., Pavlenko Yu., Ruda S., Khramov Yu. Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy v suspilno-politychnomu konteksti. 1918–1998. K.: Feniks, 2000. 527 s. [in Ukrainian].
11. TsDAHO Ukrainy. F. 166. Op. 7. Spr. 198. Ark. 58–59 [in Ukrainian].
12. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 16. Spr. 1. Ark. 179 [in Ukrainian].
13. Postanova Rady Narodnykh Komisariv USRR pro popovnennia Vseukrainskoi Akademii nauk novymi diisnymi chlenamy ta pro poriadok doboru yikh. Kharkiv, 16 kvitnia 1929 r. // Zbirnyk Zakoniv USRR. No 12. Art. 89. S. 456–460 [in Ukrainian].
14. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 20. Spr. 2992. Ark. 7 [in Ukrainian].
15. Matvieieva L.V., Tsyhankova E.H. A.Iu. Krymskyi – neodminnyi sekretar Vseukrainskoi Akademii nauk: Vybrane lystuvannia. K.: AT «Oberehy», 1997. 172 s. [in Ukrainian].
16. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 20. Spr. 2705. Ark. 31 [in Ukrainian].
17. Semashko N.A. Pamyati akademika-obshchestvennika (D.K. Zabolotnogo). *Gigiena i epidemiologiia*. 1930. No 3. S. 1–2 [in Russian].
18. Kvitnitskiy-Ryzhov Yu.N. Vidnyi ukrainskiy ucheniy-medik F.Z. Omelchenko. *Sovetskoe zdravookhranenie*. 1964. T. 23. No 7. S. 80–83 [in Russian].

19. Onopriienko V., Shcherban T. Statut Mikrobiolohichnoho instytutu Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyievi // Dzherela z istorii Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyievi. K.: DP «Inform.-analit. ahentstvo», 2008. S. 230–233 [in Ukrainian].
20. IR NBUV. F. Kh. Spr. 31840. Ark. 2 [in Ukrainian].
21. Darchyi akt prof. F.Z. Omelchenka pro daruvannia VUAN vlasnoho Instytutu mikrobiolohii // Tam samo. F. 1. Spr. 26294. Ark. 10–11 [in Ukrainian].
22. Ruda S.P. Bakteriolozh Fedir Omelchenko (Do 140-richchia z dnia narodzhennia) // Ukrainozavstvo: Kalendar-shchorichnyk – 2005. Kyiv, 2004. S. 177–180 [in Ukrainian].
23. Drobotko V.H. Robota Instytutu mikrobiolohii im. akad. D.K. Zabolotnoho AN URSSR za chas yoho isnuvannia (1929–1947). *Mikrobiolohichni zhurnal*. 1948. T. 9. No 2/3. S. 5–11 [in Ukrainian].
24. Postanova Vseukrainskoho Tsentralnoho Vykonavchoho Komitetu i Rady Narodnykh Komisariv USRR pro vshanutannia pamiaty prezydenta Vseukrainskoi Akademii nauk, chlena Vseukrainskoho Tsentralnoho Vykonavchoho Komitetu y Tsentralnoho Vykonavchoho Komitetu Soiuzu RSR akad. D.K. Zabolotnoho vid 12 hrudnia 1930 r. v m. Kharkovi // TsDAVO Ukrainy, F. 166. Op. 9. Spr. 871. Ark. 70–71 [in Ukrainian].

Received 26.09.2018

С.П. Рудая, доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры философии и истории науки и техники, Государственный университет инфраструктуры и технологий, e-mail: svetlana.ruda@yahoo.com

«ДЛЯ РОДНОГО КРАЯ И НАРОДА...»

Статья посвящена жизни и деятельности Д.К. Заболотного, выдающегося украинского эпидемиолога, президента Всеукраинской академии наук (ВУАН) (1928–1929), основателя Института микробиологии и вирусологии НАН Украины. Охарактеризована ситуация внутри ВУАН в конце 20-х годов XX века в условиях усиления политического давления на нее, а также причины избрания именно Д.К. Заболотного на должность президента Академии. Представлены подробные биографические сведения о Д.К. Заболотном, в частности о его научной деятельности в отрасли эпидемиологии и участии в научных экспедициях до избрания на должность президента ВУАН. На базе первоисточников продемонстрировано, что президентство Д.К. Заболотного пришлось на сложное для Академии наук Украины время, когда советская власть начала активно вмешиваться в ее жизнь. Отражена деятельность Д.К. Заболотного, связанная с организацией микробиологического института.

Ключевые слова: *Всеукраинская академия наук, Президиум Всеукраинской академии наук, президент, Наркомат образования, микробиологический институт.*

S.P. Ruda, Dsc (History), professor, professor of Department for Philosophy and Science and Technology History, State University of Infrastructure and Technologies, e-mail: svetlana.ruda@yahoo.com

“FOR THE NATIVE LAND AND PEOPLE...”

The article is devoted to the life and work of Danylo Zabolotny, a prominent Ukrainian epidemiologist, President of the All-Ukrainian Academy of Sciences (AUAS) (1928–1929), the founder of the Institute of Microbiology and Virology of the National Academy of Sciences of Ukraine. The situation within AUAS at late 20s of the past century is described, with highlighting

the increasing political pressures on it and reasons behind the election of Zabolotny as AUAS president. The choice fell on academician Zabolotny because he had not been engaged in clashes between two main groups of academicians, which he could not do as he had worked in S.-Petersburg that time. Being a Ukrainian by birth, a peasant by origin, but an educated person, a graduate of two universities, with the proficiency in Greek, Latin, French, English and German language, a scientist with the worldwide merit, and also a good-natured man knowing and fond of literature and arts, he perfectly fit for this choice.

Detailed biographic account of D. Zabolotny is given, especially his research work in the field of epidemiology and his participation in scientific expeditions before his election as UASA president. It is emphasized that it was his active participation in anti-plague expeditions that made him widely recognized, and it was in 1898 that he was invited to S.-Petersburg women's medical institute to teach the course of bacteriology, which success laid to organization of the first cathedra of medical bacteriology in Russia.

By use of notes written by scientists of that time it is demonstrated that Zabolotny's presidency fell upon the difficult time for the Ukrainian Academy, when the soviet power began to mingle with its life. The president's duties in times of the consolidating totalitarian regime and rapid "sovietization" of the scientific community were, therefore, quite difficult to fulfill. The following events showed that even a contained, intelligent and easy-going person like Zabolotny sometimes failed to win in fights with the state. Internal contradictions in the Academy could not be easily mitigated, as the president had to cope with problems of moral and ethical nature. The Zabolotny's effort related to organization of the institute for microbiology is highlighted.

Keywords: *All-Ukrainian Academy of Sciences, Presidium of All-Ukrainian Academy of Sciences, president, People's Commissariat of Education, institute for microbiology.*